

EGYSZERŰ TÖRTÉNET. VAGY MÉGSEM?

**Esterházy Péter: Egyszerű történet
vessző száz oldal — a Márk-változat**

Van, aki átélte, más csak könyvekből ismerheti. A hírhedt hitelépítések kora és a megnyomorítottak sorsa. Akiket a motyójukkal a vonatokra raktak, és elkényszerítették az Isten háta mögé valamelyik kulák házába, mezőgazdasági munkára. Amikor kihúzott a szerelvény, a peronon álló, kíváncsiskodó íróházaspár hölgytagja gúnyosan in-tegetett. A vonaton — ahogy az újság és a rádió fogalmazott — „hazánk ocsmány dögkapitalistái” szorongtak, nekik szólt a gúnykacaj (a történetmondó süket fiúcska nem emlékezhet rájuk, Kolozsvári Grandpierre Emil közléséből ismert adat). A célállomáson leszállították őket, majd beszél-lésolták a kulákházba; ha szerencséjük volt, az az egyetlen szoba le volt deszkázva, aztán „termelő munkára” rendelték őket a határba. Hetenként ellenőrizték a szállásadókat és a „rendészeket”. Ilyenkor a faluszerte Gyurikámnak nevezett rend-őr arca megkeményedett, hivatalos közeggé változott, a hatalom emberévé, kiszámíthatatlanná, mint a rejtélyes magasságban trónoló hatalmasok, kiknek neveit halk szitkok keretették. A hatalom erejének egyik forrása a kiszámíthatatlanság, amelytől mindig megindokol. A rendőrök elvitték Ágoston bácsit. „Gyurikám — így a házinéni —, a maga apját a múlt héten csukták le, érte is maga ment?” És a válasz: „A nép ellenségének nem osztottak lapot. Semmi köze az apámhoz, maga zsi-szoparaszt.” (55.) Róza néni hiába kiáltozott: a fér-jét hajnalok hajnalán elvitték, aztán ugyanolyan váratlanul visszaengedték. Mít miért? — Nincs vá-lasz. Fölösleges. A szavak hiteltelenekek, az új urak tetszésük szerint értelmezik őket. Marad a kocsmá, a részegségben feloldódó gátlás és a kásás mon-datok, amelyek szomorúan koppnának és az élet sivár reménytelenségét tükrözik. „Az apám úgy-nevezett szomorú részeg. A szomorú részeg jó, mert nem üvöltözik és nem üt. Két rossz van benne. A hányás az egyik. Mégpedig váratlanul, minden előzetes jel nélkül. Ez azt is jelenti, hogy nincs ott a vājling. Ha meg anyám odateszi, látható ok nél-kül ugye, akkor a szomorú részeg átváltozik. Több lehetőség van, túlmozgásos, brutális, kajabálós, vadulós, szentségelős, és ezek keveredése. A má-sik rossz, hogy a szomorú részeg átadja a szomo-rúságát a többieknek. Akkor inkább a hányás. Pedig a hányás nagyon rossz. A keserű-savanyú szag még másnap is ott leng. Megfejtethetlen, ólmosan nehéz lengés.” (29.) És a részegek röhögése: „Ide-

gen apám röhögése, mégis valóságos. Mintha itt született volna a kocsmában, napfényt soha életében nem látott volna, csak azt a pucér hatvanas kör-tét, amelynek gyér fényétől is hunyorog már, akár a kismacska.” (77.)

Ide tényleg nem kell térkép. Amikor otthon nagy hirtelen összecsomagoltak, anya egy térképet is be-hajított a kofferba. Most azon mutatja, Magyaror-szágon nincsenek hegyek, de voltak. Hollandiában sosem voltak. Minek a térkép? — horkant föl apa. Itt sincsenek hegyek. Van a tehének járta poros-sáros út, a földekig, ahol dolgoznak, és vannak a házak, amelyek mintha fojtogatnák az itt élőket. Anya néha szépen kiöltözik, ilyenkor első férje édes-anyjával találkoznak a tilosban. Még mindig őt sze-reti, a zsidó férfit, a háború áldozatát. Apának há-lás, de a hála nem jelent szeretetet. Most mintha fordult volna a kocka: anya tartja a lelket a csalá-dban, apa megrokkant. Fél decivel kezdi a napot, sok decivel végzi. Elhanyagolt, mint a nagyma-ma, akit velük együtt telepítettek ki, s folyvást Jé-zusról beszélt unokáinak — a szenvedéséről so-ha —, s jókat göcögött némelyik evangéliumi történet előadása közben. Aztán lehanyagolt a kertben, féloldala megbénult, magatehetetlenül fe-küdt az ágyban. Egy-egy szó töredékére futotta bé-nult ajkáról. De minek is a szavak? Elveszítették ér-telmüket, kétségessé vált a jelentésük. Egyetlen biztos maradt, s ez keretezi a történetet; Istené. Ám ez így nem egészen pontos. Isten a magasságban, Krisztus az emberek között, s a harmadik isteni sze-mély, a Szentlélek... Őt nem lehet pontosan loka-lizálni. Marad kettő, róluk „beszélgetnek” a tes-tvérek, a két fiú, igaz a kisebbik csak gondolataiban szólal meg: süket, a család szemérmesen rejtetegetett szégyene. A nagyobbik — amíg öccse nem szűrja le — írt, a kisebbik gondolkodott, a nagymama Is-tenről mesélt. Ebből a háttérből bontakoznak ki a hit döntő kérdései, amelyek mellbevágóak, hiszen gyermeklelkűek fogalmazzák meg őket, kertes nélkül, ahogy szembesülnek velük. Megfogal-maznak olyan kérdéseket, állításokat, amelyekre mi is gondolunk, de kimondani nem merjük őket. Bár a nagymama nem beszél Krisztus szenvedéséről, elárultatásáról, a szöveg újra meg újra szembesít Márk evangéliumának ezekről írt részeivel, melyek betöltik a hiányokat, és a keserű valóságra, Jézus kereszthalálára figyelmeztetnek. A szentírásstudo-mány avatott művelőinek egybehangzó véleménye szerint Márk, akit Péter keresztelt meg, azzal a cél-lal írta evangéliumát, hogy olvasóit Jézus istensé-gébe vetett hitükben megerősítse, s tudatosítsa ben-nük hatalmát, amelyet például az *Egyszerű történet* szereplőinek egyike-másika is kétségbe vont mond-

ván: a földosztás után bebizonyosodott: nincs Isten, nélküle is kerek a világ.

Van? Nincs? Ez a fiúk számára is nyitott kérdés. Hogyan lehet megbizonyosodni létéről, miképp lehetne szóra bírni? A keserves valóság mintha azt bizonyítaná: valóban nincs, vagy ha van is, hallgat! Jelek nélkül csak egy elkoptatott szó: „Egy a szavak közül. Mint a vala. Nem tesszik ez nekem. Lehet, persze, hogy nincs más út.” (36.) A szavakkal az a nagy baj, hogy „lehúz[na]k a földre”. (39.) A süket fiú gondolatai folyvást Wittgenstein híres aforizmáját idézik: „Amiről nem lehet beszélni, hallgatni kell.” Nem tud beszélni, hallgatása mégis ékesszóló, nem törli ki tudatából a leglényegesebb kérdéseket és információkat, hanem az üres fecsegést igyekszik kiszűrni, azaz „amiről nem tudunk világosan beszélni, azt — magunk elcsendesedve, elnémulva — hagyjuk beszélni saját szavaival, saját létének logoszával, amely talán nem ültethető át az emberi nyelv még oly képlékeny logoszába sem, de figyelmes csönddel mégiscsak észlelhető valamiként, mert megmutatkozik. Kétségtelenül létezik a kimondhatatlan. Ez megmutatkozik, ez a misztikum.” (Gáspár Csaba László: *Az ember és a „mindenség”*. Vigília, 2014. július, 543.) A gondolkodó gyermek számára mindez sokkal egyszerűbben fogalmazódik meg: hogyan tudjuk Istent valósággá tenni, szóra bírni, hogy megbizonyosodjunk: Ő a mindenség Ura Istene? Vagy hogy ismét a bölcselelő kérdés föltevésével éljünk: „De vajon nem kell istennek lennie annak a lénynek, aki a mindenség minden létezőjének észlelődési terepe? Hogyan viselheti el egy lény a mindenség minden rezdülésének állandó és végtelen becsapódását, hacsak nem a mindenséggel megbirkózó Isten? Ráadásul az ember helyzetének elképesztő sajátossága éppen az, hogy nem végtelen isten, hanem véges lény: ember. Hogyan képes ez a véges, törekény lény helytállni, egyáltalán szilárdan megmaradni a mindenség roppant ingernyomásával szemben? Valóságos csoda minden ember, aki szembenézve képes kiállni a valóság viharát, ami a gondolkodásban tombol, és gondolatok végtelen hullámverésével ostromolja a gondolkodó embert! Ennek alapján némileg érthető — bár fölöttébb veszélyes, mert meghamisítja az ember léthelyzetét — az az újkori törekvés, hogy rekesszük ki észlelési terünkől azokat a dolgokat, melyeknek léte bizonytalan, és csak, úgymond, fölőlségesen terhelik észlelési képességünket. A tehermentesítés jegyében tekintsük hát a valóságosság kritériumának a természetudományos módszerrel megragadható anyagi, materiális, illetve részben pszichikai létezőket, melyeket pontosan és világosan le tudunk írni a természettudomány nyelvén, a ma-

tematika segítségével. Ami pedig ezen túl »van«, azt hagyjuk meg a szubjektum, az egyén tetszésének, melyet a jelek szerint nem tudunk megrendszabályozni, de legalább ne tartsuk objektívnek, azaz mindenki számára kötelezően valóságosnak.” (Gáspár Csaba László: i. m. 541.)

A mindenség képzeete olyasformán, hogy „minden ember” (s talán minden embernek van egy saját, külön Istene) felvetődik a gondolataiba mélyedt fiú tudatában, de nem tud mit kezdeni vele. Az ember sem, a fiú sem. Ő legfeljebb annyival tud többet a világmindenségről, hogy mit és mennyit nem tud. Így van a gyerek Istennel is. Van, hiszen látható a Kiszéjűst ábrázoló képen: „Fölöttem a falon függ... Hasonlít rám. Pufók, mosolygós, erős. A Kiszéjűst arca mintha egy ezüstös szentségtartóba lenne fogva, mintha sugarak röppennének széjjel a szinte Napnak tetsző fényes fejcskéből: ez látszik erőnek. Nem anyám bölcselelő fölé hajló, fáradtan diadalmas arca, nem apámé, ki egy régi fénykép tanúsága szerint csöndes meghatódottsággal figyel valamivel távolabbról, még csak nem is anyám mellette, hát az volt az igazán diadalmas, nem ezek az első emlékeim, hanem ez az sugárzó Kiszéjűst, ki fölöttem függve állandóan jelen van, figyel, mosolyog.” (2.)

Figyel és mosolyog. A látványa, az a tudat, hogy fölnezhethet rá, biztonságot ad, bár a világ telve van értelmetlen jelenségekkel és indulatokkal. A nagymama történeteiben, a csodák mellett, gyakran felbukkannak a farizeusok. Nem csoda, a világban is sokan vannak. „Az elején bírtam őket — gondolja a fiú. — Imádkoznak, templomba járnak, jó példát mutatnak. A farizeusok rendes emberek. Csak éppen kihasználják az Uristent. Arra használják, hogy lehessen látni, hogy ők milyen rendesek. Azért rendesek, hogy mutathassák, hogy rendesek. Vagyis nem a rendes fontos, hanem a mutatni. A nagymama nagyon utálja a farizeusokat. Hiányzik belőlük az Isten, és ahol hiányzik az Isten, ott nő a bűn. (...) A farizeusok ezért kellett a nagymamának, a bűn miatt, azért, hogy megmutassa a bűnt.” (65.) A farizeusok és az írástudók veszejtették el Krisztust, a főpapok bérelték föl Júdást. Jézus megzavarta a képet. És ami a fő baj: elválasztotta a jót a rossztól. Nemcsak elválasztotta, hanem ki is mondta: „igen, igen — nem, nem”. Tiszta, egyértelmű szavakkal, amelyeken csakis rontottunk, bepizskoltuk őket. Ahogy a tetteiket is. „Kelj fel, vedd ágadat”. Mehetett, a hite meggyógyította. Ilyen egyszerű. A nagymama két dolgot érzett igazán fontosnak, az igazságosságot és a jóságot. „Az igazságosságot most hagyjuk — gondolja a fiú, nem ok nélkül —, a jóság azt jelenti, hogy mindig mindenkinek segíteni akar. (...) Hogy több jó legyen a Földön. Nem foglalkoztatja a saját jósága, Isten jó hírére ügyködik. Ebben nem ismer kegyelmet. De az jó, amikor megsimogatja az arcom, pedig olyan érdes a te-

nyere, mint a smirgli. A nagymama smirgli-kedves, s-kedves." (44.) (Ez a kiragadott példa pontosan mutatja, mennyire fontos kérdésekkel szembesít a gyermeki előadásmód: példaképp itt a „smirgli — jóság” fogalma. Jónak kell lennünk a szeretet által, de a fiú már tudja, hogy az igazi szeretet követel is, a szeretett lénynek vissza kell adnia belőle, meg kell hálálnia. Tűnődései közben arra gondol: kinek-kinek személyesen saját istene van, hiszen Isten minden embert szeret. „Isten annyira gazdag, hogy kihez-kihez egészen személyes figyelemmel fordul, úgy, ahogy senki máshoz, mindenkit a maga módján szeret” — írta Jelenits István *Élet és Evangélium* című kötetében [Új Ember Kiadó, Budapest, 2001, 255.], arra a kérdésre válaszolva: *Lehet-e mindenkít szeretni?*)

Hogyan kerülhetünk kapcsolatba a mi személyes istenünkkel? — kérdi a fiú nem is egyszer. Számára élethelyzet a csönd, hiszen nem hall, nem beszél. Egyedül van, mintha a csöndbe volna zárva, de ebben van otthon, mert itt nincsenek fölösleges, üres szavak, hiszen a „Lélek az, aki úgy tudja elevenen közöttünk Jézus szavait, hogy földézi a csöndet is, amelyből az imádság szavai fakadnak, és amelybe, mint valami tengerbe, visszabuknak”. (Jelenits István: *Az Örök Szeretet lakást vett szívünkben*. In uő: *Kinyilatkoztatás és emberi szó*. Új Ember Kiadó, Budapest, 1999, 180–182.) Miért imádkozza a *Miatyánkot*? – kérdezi az avatatlan. De a gyermek megválaszolja: van kényerük, bődönnyi pecsenyészir, melyet sózni sem kell, ezért nem kell hát imádkoznia. Valamiképp mégis fogódzókat kell találnia az istentelen világban. Fel tudja idézni Isten ígését, az Öröklét örök boldogságát? S ha fel is, hogyan? Hiszen „az öröklét nem azt jelenti, hogy örökké tart az élet, hanem hogy nincs is ott idő, nem is lehet mérni, vagyis élet sincsen. Akkor mire jó az egész? Arra, hogy viszont végtelen a boldogság. A Földön fordítva van, van idő, van élet, a boldogsággal meg az a helyzet, hogy arra vágyakozik az ember. Minden ember. A vágyakozás is jó. Van, amikor rossz, de többnyire jó. Meg még az is van, hogy a rossz is jó. Fáj, mégis jó. De jobb, ha nem fáj. Szerintem. Vagyis fönt is, lent is van jó. A lenti jót a Siralom völgyének hívjuk, ami azt mutatja, hogy ne bízzuk el magunkat.” (13.) És tovább árnyalva a paradoxont: „A Siralom völgye azt jelenti, hogy zokogunk a fájdalomtól. Tehát van a jóságos Isten, a jó Isten, ezért is nevezzük Jóistennek, meg van a zokogás a Földön, mert valami fáj. (...) Vagyis tényleg ne bízzuk el magunkat.” (14.) Ez volt a nagymama tanításának lényege. „Isten titokzatosága” nyilvánult meg ebben is, melyet hiába próbálunk megfejteni. „A titok bele van zárva az Istenbe. Még ez se jó. A titok is az Isten. Vagyis titok nélkül nincs Isten.” (14.) A nagymama is, a süket fiú is gyermeki nyíltsággal közelít Istenhez, próbálja

szóra bírni. Az olvasónak azonban gyakran az a benyomása, hogy ezek álnaiv kérdések és kijelentések, s már megfogalmazásukhoz, még inkább megválaszolásukhoz jól felkészült teológusnak kellene segítségünkre lennie, bár Isten akkor is felmerhetetlen titok maradna, és ezt a némaságába zárt fiú, de a nagymama is pontosan tudja. A titok előtt megtorpanva sokan azt állítják: nincs Isten, mások a világra tekintve azt állítják: Isten hallgat. Az állítás sokféle formában jelenik meg a 20. századi bölcséletben és irodalomban, és Esterházy Péter is szembesít vele. Ha van Isten, hogyan tűri el a rosszat? Miért nem tesz a világban eláradt gonoszság ellen, melynek szennyes habjai lábait mossák? Ha végtelenül irgalmas, miért hagyja, hogy megöljék a nagymama másik fiát? Ezekre a kérdésekre annak idején beírtuk a hittanfűzetbe a válaszokat, de azóta is felmerülnek és nyugtalanítanak. A szentek és a misztikusok arra tanítanak: „Kísértésben el ne hagyj!”, azaz imádkozzunk, hogy „a mennyei sergek vezére”, azaz Gábor arkangyal a kísértőt taszítsa vissza a „kárhozat helyére”. Az imádság — gondolja a fiú — enyhíti Isten magányát, mert „[elgyedül van, ha nem imádkozom”. (19.) A magányát oldja, ha „fölaálljuk] a fáját”. (21.) A nagymamának mindene az ima, azért lett mindene, mert hisz. „...nálam fordítva van — így a fiú —, azért imádkozom, hogy higgyek. Azt hiszem. Hogy legyen kibem hinnem. Hogy legyen Isten. Ezért kell imádkoznom. Mint a szívverés, nincs megállás. Éjjel is, alvásban is. Így aztán nyugtalan vagyok, nehogy kimaradjon valami idő. A nagymama nem, épp ellenkezőleg, nagyon nyugodt. Megnyugtatta az Isten.” (21.)

Megint olyan megállapítás, amelyből kétféle nyílik út, amelyen Isten felé közelíthetünk. Nyugtalanul, szívós kitartással kell imádkoznunk, hogy megnyugvást találva belesimuljunk szeretetébe. De tényleg megnyugszunk és *bele*-nyugszunk? A látzólag nyugodt nagymamának is ökolbe szorul a keze, ha a másik fiú halálára gondol... Mégis imádkozik: „Így akartad, Uram”. Imáit mormolja reggel, délben, este. „Reggel a Kisjézushoz, aztán a Krisztushoz a kereszten, így telik a nap, napnyugtakor a nagy Istenhez, lefekvés előtt megint az ezüstös képhez. Ez egy ima, ugyanaz az ima. Egy ima van.” (22.) Tegyük hozzá: a szavak változhatnak, de tényleg egy ima van! Nem megosztó, nem gyűlölködő. Aki imádkozik, meg tud bocsátani, nem rekeszti ki a másikat, még ha bűnösnek véli is. Hisz Istenen kívül ki lát a lelkekbe? Aki azt állítja, belelát, talán vak. Gyuri rendőr becsapja a kiskaput, aztán halkan beriglizi. „Csattogó rigli, bólint a bátyám jelentősen, a csattogó rigli ősi magyar madárfaj, még Ázsiából hoztuk magunkkal. Mí, magyarok. Mind a ketten magyarok vagyunk. Szoktuk is egymásnak mondani, te magyar. Te magyar! Mintha vi-

tatkoznánk. Anyád. A tied. Elújságoltuk apámnak, hogy magyarok vagyunk. Nagyon helyes. Anyánk viszont csóválta a fejét, úgy mondta: Mindenki magyar. A Gyuri rendőr is?, hitetlenkedünk. A Gyuri rendőr is.” (72.) Meglehet, Gyuri rendőr „hígmagyar”, de magyar. Ahogy anya első férje is, a háború zsidó áldozata...

Elgondolkodtató, mélyenlátó elemzést olvastam Esterházy Péter regényéről a Népszabadságban (július 12.). Vári György írta *Júdás második evangéliuma* címmel. Én nem ilyennek olvastam. Inkább az istenkeresés regényének vélem. Ahogy a botladozó, esendő ember keresi. S ahogyan a megkínzott, vérben ázó, kereszten függő Krisztus halálából bizonyosságot szerezhet: „Ekkor pedig nagy felszóval kiáltván meghalék. És az templomnak kárpítja kétfelé hasada, felitől fogva mind az alsó részeig. És amikor látta volna az centúrió, ki nékem ellenében áll vala, hogy én felszóval kiáltván holtam volna meg, monda: Bizony, ez ember Istennek fia vala.” (98, 100–102, vö. Mk 15,37–39. Károli Gáspár fordítása. Végig ebből idéz az író.) (*Magvető*, Budapest, 2014)

RÓNAY LÁSZLÓ

ODO CASEL: AZ EGYHÁZ MISZTÉRIUMA

A könyv központi témái a misztérium-teológia sajátos kérdései: miben áll Krisztus és az egyház kapcsolata, és miképpen válik jelenvalóvá Krisztus üdvtörténeti tette az egyházban? Ezekre a kérdésekre Johann Hermann (Odo) Casel (1886–1948) teológiájának summája, a magyar nyelven nemrég megjelent írása ad adekvát válaszokat.

Bencés szerzetesként életének forrása a liturgia volt. *Az egyház misztériuma* című könyvében nem elvontan, nem rendszerező előadásokban, hanem a Szentírásra és az egyházatyákra épülő képes beszédmódban, közvetlenül szólítja meg az olvasóit. Liturgikus konferencia-beszédeit olyan közegben tartotta, ahol a hallgatósága klasszikus teológiai stúdiumot végzett és a liturgiát nemcsak hogy ismerte, hanem élte is. Casel 1922-től egészen haláláig a Herstelle-i Szent Kereszt Kolostor lelkivezetője volt, ahol a bencés nővérek maguk között így szólították: „*Mystagogus nobis et pater*”.

Az Abt-Herwegen-Institutban (a Maria Laach-i Apátságban, Németországban) őrzik Casel liturgikus konferenciáinak és lelkigyakorlatainak több ezer oldalas kéziratot anyagát. *A Krisztus-egyház misztériuma*: e téma körül mozgott Casel minden liturgikus előadása. Ebből válogatta és szerkesztette egységes művé a misztérium-teológia summáját és a *Lumen gentium* (kommunióra épülő) egyházképének korai vízióját meg a zsi-

nat előtt, de jóval Casel halála után a kéziratok szerkesztője és gondozója, Theophora Schneider, a Herstelle-i közösség egyik tagja, aki a most megjelent könyv előszavát is írta.

Casel mindennapos monasztikus tapasztalásából született meg a teológiai reflektált tézise, hogy Krisztus üdvtörténeti tettének a múltat, a jelent és a jövőt átfogó és megalapozó emlékezete kitapinthatóan jelen van az egyház liturgiájában, és így számunkra is elérhető, élő valóság. Ebben rejlik Casel teóriájának korabeli, de maig érvényes aktualitása — amit XVI. Benedek pápa „a 20. század leggyümölcsözőbb teológiai tézise”-ként értékelt.¹

Casel szerint a kereszténység kezdeteitől fogva nem titkolta a szimpátiáját és a fogékonyságát a pogány misztérium-vallások iránt (lásd 202–207.). A korai egyház ezt a vonzódást alkalmasnak ítélte arra, hogy az új, keresztény tartalmakat ezek a formák hordozzák. Ez a rokonszenv a pogány kultuszok iránt visszaköszönt a keresztény szó- és fogalomhasználatban, persze már úgy, hogy új értelmet kaptak az eredetileg pogány misztériumokban alkalmazott kifejezések. Casel ugyan rámutat, hogy a pogány és a keresztény misztériumok és azok szóhasználata között tartalmi és jelentésbeli szinten komoly különbség van,² ám számos kritikus szerint ezt nem kielégítően, nem egyértelműen tette. A bencés teológus fáradhatatlanul érvel amellett, hogy a keresztény kultusznak elsőbbsége van a pogány kultusszal szemben. Persze ez a magyarázat nem minden tekintetben és nem mindenki számára meggyőző. Casel nem azt állítja, hogy a keresztény kultusz a pogány misztérium-vallásokból fejlődött ki. Mindössze annyi történt, hogy a pogány világ néhány klasszikus misztériumának elemét a kereszténység felhasználta, hogy saját liturgiáját gazdagítsa olyan módon, hogy az eredeti, evangéliumi jelentést ne homályosítsa el, hanem még jobban kifejezze és felragyogtassa. Casel ezeket a pogány kultuszokat a kereszténységre felkészítő iskolának tekinti.³ Tehát a pogány és a keresztény kultuszok között nem deriváció, hanem analógia van, aminek az alapja az emberi természet maga.⁴ A tanbeli hasonlóságok pedig visszavezethetőek nagyrészt az emberiség lelki, szellemi egységére, amely törekvésekben, vágyakban, cselekvésekben sokszor azonos módon nyilvánkozott és nyilvánkozik meg.

Casel és Maria Laach mint virágzó szellemi és lelkiségi központ szerepének teológia-történeti értékelése nyilvánvalóvá teszi jelentőségüket a liturgikus mozgalomban. Érdemes időt szánni a könyv lábjegyzeteiben fellelhető ó- és újszövetségi, valamint patrisztikus hivatkozások figyelmes tanulmányozására, hiszen Casel misztériumtanának a forráselemzése segítheti az olvasót